

Doğu'dan Yükselen Işık: *Envar-ı Şarkıyye* Vilayet Gazetesi

Besim Yıldırım

Atatürk Üniversitesi İletişim Fakültesi

<https://orcid.org/0000-0002-9977-705X>

besim@atauni.edu.tr

Öz

Envar-ı Şarkıyye, Osmanlı modernleşmesinin taşra ayaklarından biri olarak Vilayetler Kanunu'nun ilanından sonra, 5 Temmuz 1867'de vilayet gazetesi namıyla Erzurum'da yayın hayatına başlamıştır. Bu tarihte yayınlanması ona, Anadolu topraklarında Türkçe yayımlanan ilk gazete olma unvanını kazandırmıştır. Anadolu basınının öncüsü sayılmasına ve dönemin sosyal, siyasal ve kültürel yaşamına ilişkin önemli verileri barındırmasına rağmen *Envar-ı Şarkıyye*'nin akademik çevrelerde az bilinmesi ve hak ettiği önemi görmemesi ciddi bir sorun olarak değerlendirilmektedir. Bu çalışma, Türkiye'nin -bilhassa da Doğu'nun- fikir hayatında önemli bir yeri olan *Envar-ı Şarkıyye*'nin yayımlanışının 153. yıldönümünde hatırasını anmayı ve tozlu raflarda bekleyen bilgileri gün yüzüne çıkarmayı amaçlamaktadır. Bu amaç çerçevesinde çalışmada, *Envar-ı Şarkıyye* hakkında literatürde yer alan bilgiler derlenmiş, elde edilen 38 orijinal nüsha ve 13 çeviri sayı üzerinden, betimleyici bir yaklaşımla içeriği incelenmiştir. Yapılan incelemede yayımlandığı bölgenin haber ve sorunlarına öncelik verdiği görülen *Envar-ı Şarkıyye*'nin vilayetteki güncel olayları ve sorunları ele aldığı, ayrıca merkez ve diğer vilayetlerin gazetelerinden alıntılar da yaparak halkı bilgilendirme ve eğitime işlevi gördüğü tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Envar-ı Şarkıyye*, Vilayet gazeteleri, Vilayet matbaaları, Osmanlı basını, Erzurum basını.

• • • • •

Makale geliş tarihi: 09.09.2020 • Makale kabul tarihi: 25.10.2020

<http://ilefdergisi.org>

ilef dergisi • © 2021 • 8(1) • bahar/spring: 35-62

Araştırma Makalesi • DOI: 10.24955/ilef.822673

A Light Rising from the East: The Provincial Newspaper Envar-ı Şarkıyye

Besim Yıldırım

Atatürk University, Faculty of Communications

<https://orcid.org/0000-0002-9977-705X>

besim@atauni.edu.tr

Abstract

Envar-ı Şarkıyye, one of the provincial legs of Ottoman modernization, began its life as a provincial newspaper in Erzurum on July 5, 1867, after the announcement of the Law of Provinces, making it the first Turkish newspaper in Anatolia. Although it was a pioneer of the Anatolian press and contains important information regarding the social, political, and cultural life of the period, *Envar-ı Şarkıyye* is little known today and does not draw the attention it deserves. This study aims to commemorate the 153rd anniversary of the newspaper by describing its important place in the intellectual life of Turkey and the East, and to bring to light the trove of information its volumes, today gathering dust on shelves, contain. To that end, this study compiles the information in the literature about *Envar-ı Şarkıyye* and analyzes the contents of thirty-eight of the publication's original copies and thirteen of its special translation issues. This examination shows that *Envar-ı Şarkıyye* prioritized the news and problems of the region where it was published (the events and issues in Erzurum and its vicinity), yet it also sought to inform and educate the local public by quoting and republishing material from the newspapers of the center and other provinces.

Keywords: *Envar-ı Şarkıyye*, provincial newspapers, Erzurum press, Ottoman press, press of Erzurum

• • • • •

Received: 09.09.2020 ■ Accepted: 25.10.2020

<http://ilefdergisi.org>

ilef dergisi ■ © 2021 ■ 8(1) ■ bahar/spring: 35-62

Research Article ■ DOI: 10.24955/ilef.822673

Osmanlı modernleşmesi sürecinde basın, yenilikçi fikirlerin tebaaya duyurulması ve yaygınlaştırılmasında önemli bir mecra olarak görülmüştür. Osmanlı 1800'lü yıllarda basının gücünü fark ederek, çıkardığı çeşitli kanun ve yasalarla yönetimi koruma güdüsüyle hareket etmesinin yanı sıra, taşrada çeşitli merkezlerde valilikler yoluyla gazeteler kurarak, basının gücünden bizzat faydalanmak istemiştir. Vilayet gazeteleri de bu isteğın sonucudur. Vilayet gazeteleri yoluyla, idare ile yerel eşraf arasındaki iletişim halka da yansımıştır. Bu gazeteler Osmanlı toplumunda uyandırılmış bir kamuoyu (Unbehaun 2001, 9) oluşturarak, halkta, yaşadıkları çevrenin yanı sıra diğer vilayetlerde, İstanbul'da ve dünyada ne olup bittiğine yönelik bir merak uyandırmıştır.

Bu makale batılılaşma çerçevesinde yeniden yapılanma ve modernleşme politikalarına taşrayı dâhil etme amacının bir parçası olarak çıkarılan ve Anadolu'nun Türkçe yayımlanan ilk gazetesi olan *Envar-ı Şarkıyye*'yi konu edinmektedir. Çalışmanın konusu *Envar-ı Şarkıyye* olmakla birlikte konuyu daha iyi anlayabilmek açısından dönemin basını ve vilayet sistemi hakkında bir arka plan sunmanın faydalı olacağı düşünülmektedir. Zira *Envar-ı Şarkıyye*'yi ele almadan evvel bu gazeteden önce ülkedeki basının durumunu gözden geçirmek *Envar-ı Şarkıyye*'nin öneminin daha iyi anlaşılmasını sağla-

yacaktır. Bu bağlamda ilk olarak, Osmanlı basınının doğuşu üzerine kısa bir değerlendirme yapılmış, sonrasında vilayet ıslahatı ve vilayet gazetelerinin doğuşu üzerine bilgiler sunulmuştur. Son kısmında ise, *Envâr-ı Şarkîyye* tanıtılmış ve gazete içeriği örnekler çerçevesinde ele alınmıştır.

Anadolu basınının öncüsü sayılmasına rağmen *Envâr-ı Şarkîyye*'nin akademik çevrelerde az bilinmesi ve hak ettiği önemi görmemesi önemli bir sorun olarak görülmektedir. *Envâr-ı Şarkîyye*, yayımlandığı bölgede Türkçe dışında özellikle azınlık gazetelerinin olduğu ama Türkçe yayın konusunda hep bir sıkıntı yaşandığı düşünüldüğünde bölgenin Türkçe çıkan ilk gazetesi olması bakımından önemlidir. Bu çalışma ise *Envâr-ı Şarkîyye* üzerinden bir basın tarihi çalışmasının yanında gazetecilik açısından ya da merkezi ve yerel iktidarın basını nasıl kullandığını göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Özellikle o dönemin sosyal, siyasal ve kültürel yaşamına ilişkin verileri barındıran bir bilgi kaynağının unutulması, görmezden gelinmesi ya da yeterince incelenmemesi önemli bir eksikliklerdir. Çalışma bu bağlamda, Türkiye'nin -bilhassa da Doğu'nun- fikir hayatında önemli bir yeri olan *Envâr-ı Şarkîyye*'nin 153. yıldönümünde, hatırasını anmak ve tozlu raflarda bekleyen bilgileri açığa çıkarmayı amaçlamaktadır. Bu amaç çerçevesinde çalışmada, *Envâr-ı Şarkîyye* hakkında literatürden toplanan bilgiler derlendikten sonra, gazete elde edilen 52 nüshası¹ üzerinden tanıtılmakta ve içeriğine ilişkin bilgilere yer verilmektedir. Ancak hemen belirtmek gerekir ki elde edilen 52 nüsha, gazetenin içeriği hakkında bilgi edinmek için taranmış olduğundan, makalede, sadece içerik hakkında bilgi ihtiva eden örnekler paylaşılmış, her sayıdan bir örnek ya da içerik paylaşımı yapılmamıştır. Bu haliyle nitel bir araştırma özelliği taşıyan çalışmada içerik türlerine göre herhangi istatistiki bir sınıflandırmaya gidilmemiş,² sadece içerik üzerinden betimleyici bir yaklaşımla değerlendirmeler yapılmıştır.

•••

- 1 Gazetenin Ziya Gökalp Yazma Eserler Kataloğunda bulunan 38 nüshasına ulaşılmıştır. Bunun dışında Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi'nde Tarih Bölümü öğrencilerinin 47., 49., 52., 53., 54., 55., 56., 101., 102., 105., 106., 111. ve 113. sayılarını olmak üzere toplamda 13 sayısının içeriğini günümüz yazısına çevirdiği bitirme tezlerinden de faydalanılmıştır. Bu bağlamda çalışmada *Envâr-ı Şarkîyye* 52 nüshası üzerinden ele alınmış ve incelenmiştir.
- 2 Yönetimin faaliyetlerini halka duyurma amacıyla, devlet tarafından finanse edilerek yayımlanan gazetenin içerik türlerini istatistiki olarak sınıflandırmak bu çalışmanın amacı olmadığı gibi, böyle bir kategorileştirmenin de henüz yazı-haber ayrımı tam oturmamış bir gazete için anlamlı ol(a)mayacağı düşünülmektedir.

Envar-ı Şarkıyye'den Önce Osmanlı'da Basın

Osmanlı basını, payitaht sınırları içindeki azınlıkların ve bazı Batılı devletlerin kendi politikaları çerçevesinde kendi dilleriyle çıkardıkları gazeteler hariç tutularak dönemleştirildiğinde; ilk gazetenin (*Takvim-i Vekayi*) yayımlandığı 1831'den Kanunu Esası'nın ilan edildiği 1876'ya kadar Tanzimat Dönemi'ni *birinci*, 1876-1908 yılları arasını kapsayan Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Dönemi'ni *ikinci* ve İkinci Meşrutiyet Dönemi'ni (1908-1918) ise üçüncü dönem olarak sınıflandırmak mümkündür.

Osmanlı'da basın Batıda olduğu gibi halkı siyasi, sosyal ve ekonomik olaylar bağlamında aydınlatmak, kamuoyuna bilgi vermek gibi toplumda duyulan istek ve ihtiyaçlardan değil, yönetimin yaptığı ıslahat ve işleri aracı olarak halka duyurma isteğiyle oluşup gelişmiştir. Osmanlı'nın son döneminden itibaren ise basına modernleşmenin itici gücü işlevi verilmiştir. Ancak bu işlev, basının toplumu demokratik bir şekilde dönüştürmesinden ziyade güdümlü bir modernleşme aracı olarak tanımlanmasına neden olmuştur (Değirmenci 2013, 78).

Adını II. Mahmut'un, muhtemeldir ki 1828'de Mısır'da Türkçe ve Arapça çıkarılan *Vakayi-i Mısıriye*'den esinlenerek (Lutfi Tarihi, Cilt 3, 156, aktaran Nüzhet 1931, 9), verdiği *Takvim-i Vekayi*, 1 Kasım 1831'de çıkarılmıştır. Bu gazete Osmanlı'nın ilk gazetesi olarak bilinmektedir.³ Padişahın buyruğu ile modernleşme seyrinin bir parçası olarak çıkarılan gazetenin içeriği genel anlamda yönetim icraatları, padişahın onayladığı terfi ve tayin listeleri, yabancı basından çevrilen dış haberler ve okuyucu mektupları gibi konularla sınırlı kalmıştır. Devlet otoritesi eliyle çıkan bu resmi gazeteden sonra *Ceride-i Havadis* (1840), *Tercüman-ı Ahval* (1860), *Tasfir-i Efkar* (1862) ve *Muhbir* (1867) ile başlayan; sonraları *Ayine-i Vatan* (1866), *Muhip* (1867), *Terakki* (1868), 1869'da *Mümeyyiz*, *Vekayi'i Zaptiye*, *Hadika*, *Diyojen*, 1870'de *Basiret*, *İbret*, *Asır*, *Memalik-i*

3 Esasında ilk Türkçe-Arapça gazete 1828 yılında Mehmet Ali Paşa tarafından Mısır'da çıkarılan, sayfalarında daha çok resmi bildirimler ve yasal uygulamaların yer aldığı *Vakayi-i Mısıriye*'dir. Bunu takiben 1830'da Girit'te Türkçe-Rumca olarak *Vakayi-el Gazetesi* çıkmıştır (Koloğlu 2006, 69). Ayrıca Suudi Arabistan'da (*Hicaz* 1908), Yemen'de (*San'a* 1877), Suriye'de (Şam'da *Suriye* 1865; Halep'te *El-Furat* 1867), Libya'da (*Trablusgarb* 1866), Irak'da (Bağdat'ta *Ezzevra* 1869; Musul'da *Ceridetül Musul* 1885) gibi her biri şimdi bağımsız ülkelerin birçoğunda o ülkelerin ilki sayılan gazetelerin de Türkçe olarak Osmanlı idarecileri tarafından çıkarıldığı bilinmektedir (Yazıcı 1986, 198). Ancak Osmanlı basın tarihi, padişahlığın o zamanki sınırları göz önüne alındığında bu gazetelerle başlatılmamaktadır.

Mahrusa, Hakayık"ul Vakayi, Devir ve Bedir, Hulasatü"l Efkâr (1873), 1874'de *Medeniyet, Sadakat, Vakit* gibi özel gazete ve dergilerle (Nüzhet 1931) devam eden bu süreç Osmanlı basınına önemli bir ivme kazandırmıştır. Yönetime muhalif, geç kalmışlığı sorgulayan ve halka şuur kazandırmayı amaçlayan özel gazetelerin ortaya çıkmasıyla birlikte basın aracılığıyla özgürlük ve yönetim şeklinin değişmesi gerektiğine yönelik talepler dillendirilerek, bazı toplumsal dinamikler harekete geçirilmiş, ileride Meşrutiyet ile sonuçlanacak bir süreç başlatılmıştır (Taşcıoğlu 2011, 5-9; Doğaner 2012, 111-13).

İlk resmî gazete olan *Takvim-i Vekayi*'nin 1831 yılında yayınlanmasından sonra ülkenin içinde bulunduğu siyasi atmosfer muhalifleri cesaretlendirmiş, *Tasfir-i Efkâr, Muhibir, Ayine-i Vatan* ve *Muhip* gibi gazeteler basın hayatına önemli oranda dinamizm kazandırmışlardır. Özellikle muhalif bir hareket olarak Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin ortaya çıkması, özgürlük taleplerini yüksek sesle dile getirmesi ve basın yoluyla yönetime yapılan eleştirilerin etki alanının genişlemesi, basına yönelik müdahaleleri de beraberinde getirmiştir. Bu konudaki ilk düzenleme 1858 tarihli Ceza Kanunu'nun 138, 139 ve 213. maddelerinde belirir. Bu maddelere göre hükümet ve millet aleyhine yayın yapmaya, genel ahlaka aykırı içerik yaymaya, afiş ve ilan yoluyla asılsız isnatta bulunmaya çeşitli cezalar getirilmiştir (İnuşur 2005, 01). Fransız Basın Yasası'ndan çevrilerek 1864'de çıkarılan "Matbuat Nizamnamesi"⁴ ile başlayan basını zapturapt altına alma süreci, daha sonra 1867'de İstanbul'da yayınlanan gazeteleri kontrol altına alan ve iktidara gazete kapatma yetkisi veren "Âli Kararname"⁵ ile hızlanmış (Kabacalı 1990, 31), sonraki çeşitli yasa ve düzenlemelerle süreklilik kazanmıştır. Öyle ki bu süreç Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte ivme kazanmış, kalemleriyle yönetimi eleştiren yazar ve aydınların yurtdışına kaçmalarına neden olmuştur. 1877'de yayınlanan ve padişaha gerekli gördüğü zamanlarda gazete kapatma yetkisi veren "Sıkıyönetim Nizamnamesi" ise İkinci Meşrutiyet'e kadar sürecek olan ve gazeteciler için oldukça

•••

- 4 35 maddeden oluşan ve basına hukuki bir düzen vermek için gazete çıkarma işini kurallara bağlayan Nizamname'de, genel olarak, gazete çıkarmak isteyenlerin hükümetten izin almasını, devletin iç güvenliği ve asayişini bozucu yayın yapan gazetecilerin cezalandırılacağı, saltanata, genel adaba ve milli ahlaka aykırı yazı yazmanın suç teşkil edeceği belirtilerek, bu yayınlar için hapis ve para cezaları öngörülür (Kabacalı 1990, 30-31).
- 5 Sadrazam Âli Paşa'nın 1867 Mart'ında yayımlaması nedeniyle 'Âli Kararnâme' olarak bilinen kararname, devlete, ülke çıkarlarının gerektirdiği durumlarda, yürürlükteki basın yasasından bağımsız olarak, kovuşturma hakkı tanıdı. Bu kararnamenin ardından Ali Suavi, Namık Kemal ve Ziya Beyler ülkeden kaçarak, Avrupa'nın değişik kentlerinde yayımladıkları gazetelerle, ilk sürgün Türkçe basınına oluşturdular.

zorlu geçen İstibdat Dönemi'ni başlatmıştır. İkinci Meşrutiyet döneminin özgürlükçü ortamı da 1909'da çıkarılan "Matbuat Kanunu" ile son bulmuştur (Koloğlu 2005, 90-93).

Vilayet Gazeteleri'nin Önemi

II. Mahmut döneminde başlayan ve 1839'da Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilanı ile devam eden devleti yeniden tanzim etme süreci çok geçmeden taşrada da yankı bulmuş, Osmanlı'nın uzun süredir merkeze ilişkin uyguladığı ıslahatların artık taşrada da uygulanmasının yolu açılmıştır. Bu çerçevede Tanzimat'ın ilanını takiben, Sultan I. Abdülaziz döneminde, 7 Kasım 1864'te mahalli idarelerle ilgili bir nizamname ile eyalet sistemi kaldırılarak vilayet sistemi getirilmiştir (Kocabaşoğlu ve Birinci 1995, 103-104; Koç 2015, 123).

Bu vilayet ıslahatı, Osmanlı taşrasında resmi vilayet gazetelerinin yayını için gerekli yasal çerçeveyi oluşturmuştur. Siyasal iktidar toplumlara etkisi ve faydası açısından gazetelerin öğretici yönünün önemini kavradığından çeşitli vilayetlerde matbaalar kurma⁶ emrini vermiştir⁷. Bu matbaalarda bir taraftan bölgenin evrak ve kırtasiye ihtiyaçları karşılanırken, diğer taraftan da kitaplar basılmıştır. Kuşkusuz bu sürecin önemli aşamalarından birisi de 1861 tarihli Lübnan Vilayet Nizamnamesi ile başlayan, 1864 Tuna, 1867'de Erzurum Vilayeti Nizamnamesi ile devam eden ve 1871 yılında genel bir uygulama alanı kazanan İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi olacaktır (Koç 2015, 123).

Yeni vilayet nizamıyla Osmanlı yönetimi; merkezin denetiminde taşrada yetkileri arttırılmış, iyi işleyen çoğulcu bir mahalli idare kurmayı, Batı tarzı bir sistem kurmak için hukuki ve idari yapıyı birbirinden ayırmayı ve devletle her kesimden halkın tebaa bilinciyle refahını, barışını ve birliğini elde etmeyi amaçlamaktaydı. Bu hedefin gerçekleştirilmesi için vilayet gazeteleri önemli bir araç olarak görülmüştür. Vilayet gazeteleri vasıtasıyla kanun ve kararname, imparatorluğun vilayetlerinde gerekçelendirilip duyurularak,

•••

6 Gazetelerin basıldığı matbaalar kamu işlerinin yanı sıra özel kesimin işlerine de açık tutulmuş, böylece yayıncılık işlerinin başlaması ve yaygınlaşması yolunda önemli bir adım atılmıştır. Matbaalarda çalışan personel başlangıçta, İstanbul'dan temin edilmiş, zaman içinde usta çırak ilişkisi yoluyla yerel matbaacıların yetiştirilmesi sağlanmıştır (Varlık, 1985: 100).

7 1903 tarihli Osmanlı devlet salnamesine göre, o dönemde İstanbul'daki resmi matbaalar hariç 29 vilâyet matbaası daha vardı. 15'i 1860'lı yılların sonlarında, 7'si 1870'lerde, 3'ü 1880'lerde kurulan bu vilâyet matbaalarının 15'i sadece Osmanlıca baskı yapabilme özelliğine sahipken, 7'si Türkçe-Arapça, 3'ü Türkçe-Rumca, 2'si Türkçe-Ermenice, 2'si de Türkçe, Sırpça, Bulgarca, Fransızca baskı yapabiliyordu (Kocabaşoğlu, Birinci, 1995: 72-74.).

idarî girişimlerin gerçekleştirilmesi için uygun bir havanın oluşturulması amaçlanmıştır (Unbehaun 2001, 9). Yani taşra basını da halkın ihtiyaçları doğrultusunda değil, imparatorluğun toplumu yukarıdan aşağıya değiştirme politikası çerçevesinde ortaya çıkmıştır (Kocabaşoğlu 1991, 141). Başka bir anlamıyla vilayet gazeteleri Osmanlının modernleşme çabalarına taşrayı da dâhil etme ve Batı'yı model alan kalkınma hamlelerini bölge halkına duyurma amacıyla çıkarılmıştır. Öte yandan vilayet gazeteleri, Osmanlı toplumunun önemli bir bileşeni olan gayrimüslim tebaanın yabancı ve azınlık basını tarafından "zehirlenmesinin" ve ayrılıkçı eğilimlerin önüne geçmek için, her vilayette yaşayan azınlığın diline göre Türkçe'nin dışında ikinci bir dille de basılmıştır.⁸ Bu bağlamda da ilk vilayet gazeteleri Beyrut'ta *Hadika-al Ahbar* (1860), Tuna'da *Tuna* (1865), Şam'da *Suriye* (1865), Trablusgarb'da *Trablusgarb* (1866) ve Erzurum'da *Envar-ı Şarkiyeye* (1867) ismiyle yayın hayatına başlamışlardır (Eren 1965, 313). Daha sonra ise Osmanlı'nın tüm vilayetlerinde vilayet gazeteleri çıkarılmıştır.

Osmanlı, vilayet gazeteleriyle hedeflediği faydayı kısmen elde edememiştir. Ancak o dönemden günümüze vilayet gazetelerinin Anadolu'ya bıraktığı miras yadsınamaz değerdedir. Öyle ki İstanbul dışında, devletin Anadolu'daki her vilayete yaptığı bu yatırım, sonraları özel girişimcileri desteklemiştir. Vilayet matbaaları sayesinde resmi evrak, salname ve gazetenin basılmasının yanında, -kısıtlı ve çoğu kere yasaklanmış olsa da- kitap ve çeşitli mecmualar basılarak Anadolu'nun kültürel hayatının canlanmasına katkı sağlanmıştır. Özellikle vilayet gazeteleriyle beraber Anadolu'da bir kitle iletişim süreci başlamış, İstanbul dışında yaşayan Osmanlı tebaası; İstanbul'da, memleketin diğer yerlerinde ve yabancı ülkelerde olan-bitenle ilgili haberleri öğrenme fırsatı bulmuşlardır. Bu durum zamanla halkta çevredeki gelişmelerle ilgili haberdar olma isteği uyandırarak, haberin sosyal bir ihtiyaç haline gelmesine neden olmuştur. Ayrıca vilayet gazetelerinin yayın hayatına başlamasıyla, az da olsa, basının İstanbul tekeli kırılmış, Anadolu'da gazetecilik kültürü filizlenmiş ve özel gazetelerin çıkış süreci hızlanmıştır (Eren 1965, 315).

Öte yandan vilayet gazetelerinin ülkenin o zamanki koşullarından beslenen okuyucu azlığı, maddi kaynak yetersizliği, dağıtımın zayıflığı,
•••

8 Örneğin, Erzurum vilayetinde Ermenilerin yoğunlukta olmasından dolayı *Envar-ı Şarkiyeye* Türkçe içeriğinin yanı sıra Ermenice, *Tuna Gazetesi* Bulgarca, *Trabzon Gazetesi* Rumca, *Prizren Gazetesi* ise Sırpça basılmıştır.

abonelerin düzensiz ödemeleri⁹ ve nitelikli personel sıkıntısı gibi bir takım problemlerinin olduğu görülmektedir (Kocabaşoğlu ve Birinci 1995, 107).¹⁰

Bazı vilayet gazetelerinin ise diğerlerine göre çevresel, idari, kişisel gibi birçok faktöre bağlı olarak etkin olduğu söylenebilir. Bu konuda kesin bir yargıya varılamasa da diğer vilayet gazeteleri üzerine yapılan araştırmaların ortaya çıkardıkları bulgular üzerinden kıyaslama yapılarak böylesi bir çıkarsama yapılabilir. Örneğin *Envar-ı Şarkıyye* ile *Tuna Gazetesi* arasında sadece özel ilanların sayısı bakımından yapılacak bir karşılaştırmada, daha fazla özel ilan yayınlayan *Tuna* gazetesinin bölgesel gelişmişlik avantajını kullandığı söylenebilir. Bu durum, bölgesel gelişmişliğin yanında özellikle gazeteden sorumlu olan vali ve diğer idarecilerin ilgilerinin vilayet gazetelerinin başarısında önemli bir etken olduğunu göstermektedir.

Envar-ı Şarkıyye'nin Erzurum'da Yayınlanmasının Nedenleri

Erzurum vilayeti 1867 Vilayet Nizamnamesi ile Anadolu'daki 115 vilayetten biri olarak kurulmuştur. *Envar-ı Şarkıyye'nin* yayın hayatına başladığı 1867'de 7 sancak ve 42 kazadan oluşan Erzurum vilayeti doğuda Bayezid ve Kars, batıda Erzincan ve kuzeyde Çıldır ve güneyde Van ve Muş mutasarrıflıklarını içine almaktaydı (*Envar-ı Şarkıyye*, 5 Temmuz 1867, Numara 1). Yine bu dönemde Erzurum, yaklaşık 40 yıl önceki Rus işgalinin yol açtığı tahribattan kurtularak Karadeniz'in uluslararası ticarete açılması ve Trabzon-Erzurum-Tebriz yolunun Batılı kapitalist devletlerin önem verdiği uluslararası bir ticaret yolu haline gelmesiyle sosyal ve ekonomik bakımdan oldukça hareketli bir şehir haline gelmişti. 28 han, 13 hamam ve 70 camiye sahip olan Erzurum 1850'lilerin ortalarında hem ticari hem de sosyal anlamda önemli bir merkez konumundaydı. Üstelik Hristiyanlara ait Roma Katolik, Yunan ve Ermeni kiliseleriyle sadece Müslümanlar için değil, gayrimüslimler içinde önemli bir vilayetti (Küçükuşurlu 2008, 43).

19. yüzyılın sonlarında toplam 730.000 olan vilayet nüfusunun 55.000'ini Erzurum nüfusu oluşturmaktaydı. Erzurum nüfusunun yaklaşık 5.000'i ise gayrimüslimlerden oluşuyordu. Ayrıca hatırı sayılır Batılı tüccar ve diplomatların bulunduğu Erzurum'da 1835'ten yüzyılın sonuna kadar İngiliz, Rus, Fransız, İran, Amerika, Almanya ve İtalya konsoloslukları bulunmaktaydı

•••

9 Bu durum merkezi bir uygulama olmasa bile taşra yönetiminin uyguladığı, özellikle devlet memurlarının gazetelere zorla abone ettirildiği kanısını uyandırmaktadır.

10 Bu problemlerin büyük bölümünün günümüz taşra basını için de hala daha geçerli olduğu gerçeği, yapısal bir sorun olduğunu göstermektedir.

(Küçükkuşurlu 2018, 33, 55). Gayrimüslim nüfusun büyük çoğunluğunu Ermeniler oluşturmaktaydı. O zamanki Erzurum vilayetinde yaşayan nüfusun demografik yapısına ilişkin bilgiler ne yazık ki sadece nüfus sayılarıyla sınırlı kalmış, örneğin nüfusun eğitim düzeyinin hangi oranda olduğuna ve benzeri ayrıntılara dair sağlıklı bilgilere ulaşılammıştır. Ancak 1800'lü yılların sonlarında Erzurum'da 12 adet kütüphane olması az da olsa okur-yazarlık konusunda bir fikir vermektedir (Beygu 1936, 165). Öte yandan bu tarihlerde Erzurum-İstanbul telgraf hattı da kurulmuş, başkentle Erzurum arasındaki haberleşme süreci hızlanmıştır. Bütün bunlar değerlendirildiğinde gerek Erzurum vilayetinin nüfusu, gerek şehirdeki kültürel hareketlilik ve gerekse de gayrimüslim nüfusu etkilemeye yönelik dış faktörlerin bertaraf edilmesi isteği *Envar-ı Şarkıyye*'nin Erzurum'da çıkışını kolaylaştırmıştır. Ayrıca Erzurum'un Türk kültürünü koruyan bir vilayet konumunda bulunması, Rusya ve İran sınırına yakınlığı, bölgedeki ayrılıkçı Ermeni faaliyetleri ve askeri-stratejik bir merkez olması *Envar-ı Şarkıyye*'nin burada çıkarılması için uygun bir zemin sunmuştur denilebilir.

***Envar-ı Şarkıyye* ile İlgili Çalışmalar**

Envar-ı Şarkıyye ile ilgili çalışmalar iki bağlamda ele alınabilir. İlki direkt *Envar-ı Şarkıyye*'ye odaklanmayan, Erzurum basınına ele alırken bu sürecin başlangıç noktası olarak *Envar-ı Şarkıyye*'yi zikrederek, gazete hakkında kısa bilgiler veren çalışmalar, ikincisi ise doğrudan *Envar-ı Şarkıyye*'yi irdeleyen çalışmalardır. Konu üzerine çalışmalar 1938 yılında başlamış, sonrasında ise *Envar-ı Şarkıyye*'nin incelenmesi için 21 yıl beklenmiştir. 1938'deki çalışma *Doğu Gazetesi*'nde yayınlanan "Erzurum Gazeteleri" adlı tefrikalardır. "Erzurum'da gazeteciliğin bir asra yakın mazisi vardır. Bu maziye kısaca gözden geçirelim" diyerek başlayan yazı dizisinde 1938'e kadar Erzurum'da yayımlanan gazeteler tanıtılmıştır (*Doğu Gazetesi*, 16 Temmuz 1938). Daha sonra ise Erzurum tarihi konusunda araştırmacılara rehber niteliği taşıyan çalışmalara imza atan Cemalettin Server Revnakoğlu tarafından "Erzurum Matbuatı" adlı altı yazıdan oluşan yazı serisi yayımlanmıştır. Bu yazılar önce 1959'da *Tarih Yolunda Erzurum* dergisinde, sonrasında ise 1962 yazında *Hürsöz Gazetesi*'nde yayımlanmıştır. Revnakoğlu söz konusu yazılarında *Envar-ı Şarkıyye*, *Hadika-tül-Ahrar* (1908), *Bingöl-Necat* (1910), *Fark* (1912), *Sada-yı Şark* (1911), *Muallimler Birliği* (1921) ve *Özdilek* (1923) gibi Erzurum basınının temeli sayılan gazeteler hakkında bilgiler vermiş, sonraki araştırmacılara ışık tutmuştur.

1963'te ise Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu "Doğunun Kalkınması ve Erzurum'un Şehirleşmesi ile İlgili Sosyolojik Meseleler" adlı eserinde, basının şehrin kalkınması açısından önemine dikkat çekerek *Envar-ı Şarkıyye* de dâhil olmak üzere Erzurum'da yayımlanan gazeteler hakkında bilgi vermiştir. Fındıkoğlu'nun Erzurum basınına dönemleştirecek irdelediği çalışması Erzurum'daki yerel basının gelişmesi konusunda yaptığı bir dizi öneriyle önem kazanmaktadır (1970, 137-149).

Erzurum basını hakkında yapılan diğer bir çalışma ise, uzun süre yerel gazetecilik yapmış, Kemal Alyanak'ın kendi çıkardığı *Milletin Sesi* adlı gazetede şehrin basın tarihine ilişkin yazdığı yazılardan, gazetecilik anılarından ve araştırmalardan elde ettiği bilgileri toplayarak bastırıldığı "Erzurum'da Basın" adlı kitaptır (1999). Erzurum basını hakkında önemli bilgileri içeren bu kitabın, sunduğu tarihsel bilgi açısından değeri tartışılmasa da, bilimsel açıdan elde edilen verileri değerlendirme ve kurgulamadaki yöntemsizlik nedeniyle bir takım eksiklikleri içerdiği söylenebilir.

Envar-ı Şarkıyye'yi odağına alan çalışmaların ilki Muammer Yaşar Bostancı'nın¹¹ "Anadolu'da İlk Türk Gazetesi: *Envar-ı Şarkıyye*" (1971) adlı kitabıdır. *Envar-ı Şarkıyye* hakkında en kapsamlı çalışma olan bu kitapta Bostancı, *Envar-ı Şarkıyye*'nin Ziya Gökalp Yazma Eserler Kataloğu'nda bulunan sayılarının bir kısmının transkripsiyonuna da yer vermiştir. Kitapta ayrıca vilayet matbaası, *Envar-ı Şarkıyye*'nin basıldığı baskı makinesinin İstanbul'dan Erzurum'a getirilişi ve gazetenin hazırlanışı konusunda bilgiler verilerek, konuyla ilgili çeşitli görseller sunulmuştur. Burada bahsedilmesi gereken başkaca iki çalışma da Fahrettin Kırzioğlu'nun¹² danışmanlığında iki lisans öğrencisinin¹³ yapmış olduğu *Envar-ı Şarkıyye*'nin bazı nüshalarının transkripsiyonudur. Bu çalışmalarda *Envar-ı Şarkıyye* ile ilgili herhangi bir

-
- 11 Türk basınının duayenlerinden Muammer Yaşar Bostancı'nın *Envar-ı Şarkıyye* hakkında kitap yazması gazetenin Türk basınında tanınması açısından oldukça önemlidir. Nitekim gazeteci ve akademisyen kimliğiyle tanınan Prof. Dr. Cavit Orhan Tütengil 11 Temmuz 1971 tarihli *Cumhuriyet Gazetesi*'ndeki köşesinde Muammer Yaşar'ın yazdığı kitap üzerinden *Envar-ı Şarkıyye*'yi tanıtan bir yazı kaleme almıştır.
 - 12 1967'de Erzurum Atatürk Üniversitesi'nde öğretim üyesi olduktan sonra burada 16 yıl görev yapan Kırzioğlu Erzurum ve bölgenin tarihine yönelik önemli çalışmalara imza atmıştır. Özellikle *Envar-ı Şarkıyye*'nin duyurulması, arşivinin ortaya çıkarılması ve değerinin anlaşılması konusunda Kırzioğlu'nun emekleri yadsınamaz.
 - 13 Atatürk Üniversitesi Tarih Bölümü'nde okuyan Lokman Koçer (1977) 101., 102., 105., 106., 111. ve 113. sayılarını, Cevat Akgün (1978) ise 47, 49., 52., 53., 54., 55. ve 56. sayılarını olmak üzere *Envar-ı Şarkıyye*'nin toplamda 13 sayısının içeriğini günümüz yazısına çevirmişlerdir.

değerlendirme bulunmayıp, sadece gazetenin Osmanlıca orjinallerinin Latin harflerine çevrilmesi söz konusudur. Kırzioğlu ayrıca 1968’de *Envar-ı Şarkıyye*’nin kuruluşunun 101. yıl dönümünde Atatürk Üniversitesi’nin düzenlediği “Basma ve Yazma Eserler Sergisi”nde sergilenmek üzere gazetenin Diyarbakır’daki Ziya Gökalp Yazma Eserler Kütüphanesi’ndeki 38 nüshasını Erzurum’a getirmiştir. Kırzioğlu’nun bu girişimi *Envar-ı Şarkıyye*’nin önemini hatırlatmış, haberdar olmayan kesimleri gazeteden haberdar etmiştir. Hatta Erzurum Vilayet Genel Meclisi kararıyla tarihi hatırasını yaşatmak için 15 Mayıs 1969’da *Envar-ı Şarkıyye* adıyla aylık bir yayın olarak yeniden çıkarılmıştır.

1989’da ise Harun Haluk Duman “Anadolu Basınının Öncüsü *Envar-ı Şarkıyye* Gazetesi” adlı makalesinde *Envar-ı Şarkıyye*’yi tanıtarak, gazetede bazı yazıları Latin harflerine çevirmiştir (103-109). Duman (2000) Erzurum basınındaki yayınların ve gazetelerin tanıtıldığı başka bir çalışmada ise *Envar-ı Şarkıyye* hakkında kısa bilgiler vermiştir. Bunların yanı sıra *Akrep Yelkovan* dergisinde konu ile ilgili önceki yazılardan derlenerek, *Envar-ı Şarkıyye* hakkında kısa bir tanıtım yazısı da yayımlanmıştır (Yapıcı, 2013). Gazete hakkındaki son çalışma ise, önceki çalışmaların tekrarı niteliğinde, gazete hakkında genel bilgiler içeren derleme kitapta bölüm şeklinde Gezgin ve Işık tarafından yapılmıştır (2019).

Gazetenin Arşiv Sorunu

Arşivleme meselesi Türkiye’de araştırmacıları bekleyen, kimi zaman yıldır, araştırmadan vazgeçiren, geçmişten günümüze kadar çözüm bekleyen ciddi bir yapısal sorun olarak durmaktadır. Gazetelerin tarihi birer belge olduğu gerçeği unutulurken, koleksiyonları önemsenmemiş ve eksiksiz olarak tutulmamıştır. Bu araştırmaya konu olan *Envar-ı Şarkıyye* de bu sorumsuzluktan nasibini almış, yayımlandığı dönemin sosyo-kültürel, ekonomik ve siyasal olaylarını günümüze yeteri kadar yansıtamadan tarihin karanlık sayfalarında yok olup gitmiştir. Öte yandan *Envar-ı Şarkıyye*’nin yayınlanmasından sonra Erzurum’un iki kez Rus işgaline uğraması ve bu işgaller sırasında şehirdeki resmi ve şahsi arşivlerin yok edilmesi gazetenin arşiv sorununun temel nedenleri arasında düşünülebilir. Aynı soruna 16 Temmuz 1938’de Erzurum’da çıkmış *Doğu Gazetesi*’nin bir yazısında da değinilmiş, şehirde daha önce çıkmış muhtelif yayınların koleksiyonuna ulaşmanın ne kadar müşkül olduğu belirtilmiştir. Yazıda ayrıca özel ellerde bulunan koleksiyonların da zaman içerisinde, koleksiyon sahibinin hayatını kaybetmesiyle beraber, değerinin bilinmediği ve dağıldığı söylenmektedir.

Envar-ı Şarkıyye'nin elde edilen nüshaları, dönemin olaylarının, sosyal, siyasal, kültürel ve ekonomik yaşamının anlaşılmasında ihmal edilmemesi gereken bir kaynak olduğunu açıkça göstermektedir. Ne var ki, özellikle belirli bölgelerde kurumsal bir arşiv kültürünün olmaması¹⁴ geçmişe yönelik bir körlüğe sebep olmakta, bu konuda araştırma yapacak araştırmacıların cesaretini kırmaktadır.

Envar-ı Şarkıyye'nin günümüze ulaşmış nüshalarının 38'ini Ziya Gökalp'ın babası Diyarbakır Vilayeti Evrak Müdürü olan ve aynı zamanda *Diyarbakır Gazetesi*'nin yazı işlerine bakan Müftizade Mehmet Tevfik Efendi biriktirmiş,¹⁵ daha sonra bu arşiv, oğlu topçu Albayı Nihat Gökalp'ın eline geçmiştir (Bostancı 1971, 38). Sonrasında bu nüshalar Diyarbakır Ziya Gökalp Yazma Eserler Kütüphanesi'nde arşivlenmiştir.¹⁶ Bir nüshası ise (956) Hakkı Tarık Us Kütüphanesi'nde yer almaktadır. İlk nüshası ise Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde mevcuttur. İnternet araştırmaları sonucu 1881 tarihli nüshasının da Amerikan Kongre Kütüphanesi'nde Sultan Hamid II Mikrofilm Koleksiyonu'nda olduğu görülmüştür.¹⁷

Diğer yandan özel ellerde de *Envar-ı Şarkıyye*'nin nüshalarının olduğu düşünülmektedir. Örneğin 1936'da yayımlanan "Erzurum (Tarihi, Anıtları, Kitabeleri)" adlı kitapta *Envar-ı Şarkıyye*'nin 1880 yılındaki bir sayısı kaynak gösterilerek (H.1297) Erzurum'daki kütüphanelerin sayısına ilişkin bilgiler verilmekte, hatta gazetenin ön sayfasındaki iki sütunun fotoğrafı yer almak-

14 Burada bu eksikliğin giderilmesi konusunda bir takım girişimlerin olduğundan bahsedilmesi gerekmektedir. Bunlardan birisi Prof. Dr. Murat Küçükkuşurlu girişimiyle, şehrin tarihi ve kültürel birikimini yansıtan arşiv belgeleri, gazete, dergi, yıllık, fotoğraf, film gibi yazılı ve görsel dokümanları bir araya getirme amacıyla 4 Ocak 2017 tarihli Erzurum Teknik Üniversitesi Senatosu kararıyla Erzurum Şehir Arşivi (ERŞA)'dır. *Envar-ı Şarkıyye*'nin ulaşılan bütün nüshaları bu arşiv tarafından da elde edilmiş ve konunun meraklısı araştırmacıların ilgisine sunulmuştur.

15 Mehmet Tevfik Efendi'nin bu arşivi, o dönem gazetelerde yaygın bir uygulama olan birbirlerine gazete gönderme (mübadele) neticesinde biriktirdiği düşünülmektedir (Bostancı 1971, 38).

16 *Envar-ı Şarkıyye*'de durum bu şekilde iken diğer vilayet gazetelerinin arşivlenme durumunun görece daha iyi olduğu söylenebilir. Örneğin *Hüdâvendîgâr*, *Kastamonu*, *Diyarbakır*, *Sivas* ve *Mamûretü'l-Âzîz* adlı vilayet gazetelerinin ilk yıllarına ait nüshalar neredeyse tam koleksiyonlar şeklinde bulunmaktadır. Belki de en fazla nüshasının günümüze ulaştığı *Trabzon Gazetesi*'nin ise 1897, 98, 99 ve 1900 yıllarına ait 100 civarında ve 1906-07 yılına ait 50 sayısı iki önemli koleksiyonda bulunmaktadır.

17 Söz konusu gazete, Library of Congress'de "AbdulHamid II Gift Books on Microfilm" koleksiyonunda *Envar-ı Sarkıyye* (5 nos.) adıyla 4271 nolu yerde bulunmaktadır.

tadır (Beygu 1936, 165-166). Ayrıca “The Margins of Empire: Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone (İmparatorluğun Kenar Boşlukları: Osmanlı Kabile Bölgesinde Kürt Milisler)” adlı kitapta *Envar-ı Şarkıyye*'nin 20 Şubat 1891 tarihli sayısına atıf yapılarak Hamidiye alaylarının Patnos bölgesi komutanı Hüseyin Paşa ilgili bilgiler aktarılmaktadır (Klein 2011, 158). Ayrıca bu çalışma kapsamında gazetenin 39 orijinal nüshasının dijital kopyasına ulaşılmış, 13 nüshasının da sadece transkripsiyonu elde edilmiş,¹⁸ ancak orijinal kopyaları bulunamamıştır. Yukarıda zikredilen bitirme tezleri kapsamında transkripsiyonu yapanların Atatürk Üniversitesi öğrencileri olduğu ve danışmanlarının da o dönemde Atatürk Üniversitesi'nde öğretim üyesi olduğu göz önüne alındığında orijinal kopyaların şimdi bulanamayışını anlayabilmek mümkün değildir. Bu ve benzeri örnekler dikkate alındığında *Envar-ı Şarkıyye*'nin bazı sayılarının özel şahısların elinde tutulduğu, ciddi ve sabır gerektiren uğraşlar sonucu bu parçaların bir araya getirilmesinin mümkün olabileceği söylenebilir. Öte yandan özellikle bölgedeki Ermeni örgütlenmelerinin ve olaylarının gazeteye yansımaları nedeniyle Rusya, Ermenistan ve diğer devletlerin konsolosluk raporları içinde gazete kupürlerinin olma ihtimali göz önünde bulundurularak, yabancı arşivleri tarama yönündeki bir girişimde bulunulması da olumlu sonuçlar doğurabilir.

Anadolu'nun İlk Gazetecileri

Dönemin siyasal ve sosyal koşulları gereğince *Envar-ı Şarkıyye* iç ve dış haberleri toplamak için bir istihbarat servisine sahip değildir. Vilayetteki yönetici ve memurların her biri *Envar-ı Şarkıyye*'nin bir çalışanı olarak hareket etmişlerdir. Sancak ve kaza yönetici ve memurlarının beyanları, raporları, mektupları gazetenin haber malzemesi olmuştur. Vilayet gazeteleri resmi bir araç olarak devletin resmi ilanları ve faaliyetlerini halka duyurmayla yükümlülükler de zamanla yeni işlevler edinmişlerdir. Bütün masrafı devlet tarafından karşılanan bir gazete olarak *Envar-ı Şarkıyye*'nin içeriği oluşturulurken vali ve onun mektupçusundan onay alınması gerekmektedir. Bu bakımdan incelenen *Envar-ı Şarkıyye* nüshalarında yönetime yönelik herhangi bir eleştiriye rastlanılmamıştır. *Envar-ı Şarkıyye*'nin resmi havası, dönemin şartları düşünüldüğünde, onun bir gazete olmasını gölgelememektedir. Zaten *Envar-ı Şarkıyye*'yi Batı gazeteleri, dönemin özel sermayeli İstanbul gazeteleri ya da günümüz gazeteleriyle karşılaştırmak yanlış bir kıyaslama olacaktır. Bu yüzden her ne kadar devlet memuru oldukları için gazetenin içeriğini oluşturmakta yönetimin sınırlarına sadık kalmış olsalar da, *Envar-ı Şarkıyye*'yi çıkaran

•••

18 Bkz. 13. dipnot.

ekibin Anadolu'nun ilk gazetecileri olduğu söylenebilir. Özellikle bölgede olan olayları dönemin İstanbul gazetecilerinin üslubuna benzer bir şekilde haberleştirmeleri, onları, Batılı bir tarzda yaşamını haber yazarak kazanan gazetecilerden yapmasa da, bu kişilerin yine de dönemin gazeteci algısına uygun olduklarının işareti sayılabilir.

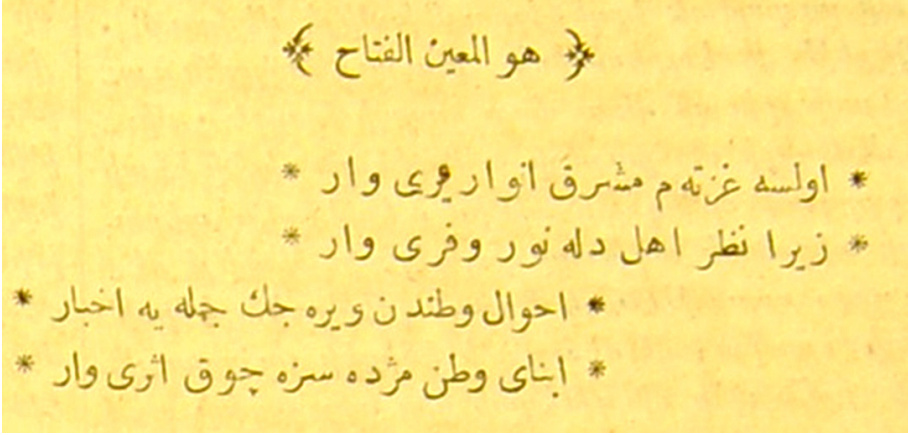
Ayrıca *Envar-ı Şarkıyye*'yi çıkaranlar arasında olmasalar da bölgenin entelektüellerinin gazeteye gönderdikleri mektuplarla içeriğe katkı yaptığı görülmektedir. Örneğin *Tuna Gazetesi*'nin 278 nolu nüshasındaki *La Turquie* gazetesinden tercüme edilerek yayımlanan ve Şark kavramına yönelik bir yazıya ilişkin okuyucu görüşü, "Bir zat tarafından matbaamıza verilen varakadır" başlığıyla yayımlanmıştır (22 Mayıs 1868, Numara 47)

Envar-ı Şarkıyye ve vilayet matbaasında çalışanların sayısının yıllar içinde arttığı görülmektedir. 1871-72 ve 1874 Vilayet Salnamelerinde *Envar-ı Şarkıyye*'de kimlerin hangi işleri yaptığı hakkında detaylı bilgiler bulunmaktadır. 1871-72 Salnamesi'nden edinilen bilgiye göre *Envar-ı Şarkıyye*'nin 8 kişilik kadroya sahip olduğu anlaşılmakta, gazetenin Ermeni harfleriyle olan baskısını bu 8 kişi içindeki 4 Ermeni çalışanın hazırladığı bilinmektedir. 1874 Salnamesi'nde ise *Envar-ı Şarkıyye*'nin kadrosunun 15 kişiye çıkarıldığı görülmektedir. Gazete kadrosunun yıllar içerisindeki artışı dikkate alındığında gazete ve matbaa faaliyetlerinin giderek etkin ve ciddi bir şekilde geliştiği anlaşılmaktadır. 1899 tarihli, Salname'de ise 15 kişilik bu kadro Ermeni çalışanlarının çıkarılmasıyla birlikte 9'a düşürülmüştür. Ermeni komitacıların padişah II. Abdülhamid'e yönelik tertip ettikleri Yıldız Suikasti'nden sonra gazetenin Ermenice baskısından vazgeçilmiştir. Bununla birlikte Ermeni tebaanın gazeteye olan ilgisinin de yok olduğu söylenebilir. Ancak çalışan sayıları bakımından karşılaştırıldığında zaman içindeki büyümenin *Tuna Gazetesi* kadar hızlı olmadığı anlaşılmaktadır. Zira 1869 tarihli Tuna Vilayet Sâlnamesi'ne göre gazete ve matbaada çalışanların toplamı 12 kişi iken, bu sayının 1874 Salnamesi'nde 17'ye, 1877 Salnamesi'nde ise 34 kişiye çıktığı anlaşılmıştır. Diğer yandan 1870-71 Salnamesi'ne göre *Hüdavendigar Gazetesi*'nde çalışanların sayısı 27 iken, bu sayı 1874 yılında 7'ye düşmüştür. 1902 tarihli Salname'de *Sivas Vilayet Matbaası*'nda çalışanlar 17, *Konya Vilayet Gazetesi*'nde ise 13 kişi olarak kaydedilmiştir.

Gazete Tanıtım ve İçeriği

"Doğu'nun Nurları/Işıkları" anlamına gelen *Envar-ı Şarkıyye*, Osmanlı modernleşmesinin taşra ayaklarından biri olarak, Vilayetler Kanunu'nun ila-

nından sonra, 5 Temmuz 1867'de vilayet gazetesi olarak yayın hayatına başlamıştır. Bu tarihte yayınlanması ona Anadolu toprakları içerisinde Türkçe yayımlanan ilk gazete olma unvanını kazandırmıştır.¹⁹ İlk sayısında, başlangıç olarak aşağıdaki şiirle okuyucularına gazetenin çıkışını müjdelemiştir.

5 Temmuz 1867'de çıkarılan *Envar-ı Şarkiyeye*'nin ilk sayfasında yer alan şiir

(Hüvel-muinü'l-fettah)

Olsa gazetem maşrık-ı envar-ı miri var

Zira nazar-ı ehl-i dile nur u ferî var

Ahval-i vatandan verecek cümleye ahbar

Ebna-yı vatan müjde size çok eseri var

(O Allah'ın yardımıyla)

Olsa gazetem ışıkların çıktığı yer, yeri var

Zira gönül ehlinin bakışına nuru ve ferî var

Vatanın ahvalinden verecek cümleye haberler

Vatan evlatları! Müjde size; çok eseri [tesiri] var

Yine ilk sayısında gazetenin adının *Envar-ı Şarkiyeye* olmasına yönelik şu ifadeler yer almıştır:

•••

19 *Envar-ı Şarkiyeye*'den önce Erzurum'da Ermenilerin Rusların yardımıyla basın faaliyetlerinde bulunduğu bilinmekle birlikte konu hakkında herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Çalışmanın konusu dışında olsa da bölge basınının gelişim sürecinin anlaşılması açısından Erzurum'da Ermeni toplumunun ihtiyaçlarını karşılayan Ermeni matbaacılığı ve gazeteciliği hakkında yapılacak araştırmaların önemli olduğunu hatırlatmakta fayda vardır.

...Sultanoğlu sultan Sultan Abdulaziz Han hazretlerinin mübarek ve münevver padişahlık döneminin cihangirliğinde teşkili müyesser olan yeni vilâyetlerin her biri âlemin ufuk ve nefislerine adalet ve ihsan parıltısını yaymada bir saadet mevkisi olduğu gibi işbu vilâyetten dahi Allah'ın lütfuyla bundan sonra doğacak ümran ve saadet yıldızları; maârifin taze parıltıları ve sayısız sanatlar, kısaca bütün varlık hadiseleri ve itibar edilebilir günlük olayları beldelere ve şehirlere aydınlatan, sürekli dikkatleri çeken ve gözleri ilk açan olmak düşünülüp beklenildiğine binaen yüce Allah'ın yardımıyla ve Hazret-i Şahane'nin (Sultan Abdulaziz'in) muvaffakiyeti sayesinde, bu defa Vilâyet Tabhanesi'nde (Vilâyet Matbaası'nda) basılması ve yayımlanmasına başlanan gazete de uğurlu olsun diye *Envâr-ı Şarkıyye* adıyla, doğma ve tanınma şerefini kazanmıştır (*Envâr-ı Şarkıyye*, 5 Temmuz 1867, Numara 1).

Haftada bir kez²⁰ çıkarılan gazete 30x40 cm ebadında 4 sayfa, 3 sütun olarak saman kâğıdına basılmıştır. İlk iki sayfası Arapça harflerle, 3 ve 4. sayfaları ise Ermenice harflerle Türkçe olarak yayımlanmıştır. Ermeni harfleriyle çıkan sayfalar Arapça harflerle çıkan ilk iki sayfanın aynısıdır. Gazetenin Ermenice nüshası Osmanlı için özellikle Ermeni ulusalcılığı ve Rusya'nın bölgedeki Ermenileri etkileme faaliyetlerini minimize etmek için büyük önem taşımaktadır. Ancak 1905'te gerçekleşen Abdülhamid'e suikast girişiminden sonra Ermeni harflerle olan sayfalar kaldırılmıştır. 1916 Rus işgaline kadar aralıksız olarak yayımlanan (Bostancı 1971, 39; Duman 1989, 105-106) gazete, bu tarihte şehri işgal eden Rusların, baskı makinesini²¹ askeri baskı işlerinde kullanmak üzere, Erzurum'un bir ilçesi olan Hınıs'a götürmesinden dolayı, baskıya ara vermiştir.²² İki yıllık mecburi aradan sonra 1917'de Rusların Erzurum'dan çekilmesi ve Kâzım Karabekir Paşa'nın baskı makinesini geri getirtmesiyle birlikte gazete yeniden basılmaya başlamıştır (Duman 1989, 106). 1928'de yeni harflerin kabulüyle birlikte genel anlamda ülke genelinde

20 *Envâr-ı Şarkıyye*'nin ilk sayısında haftada bir kez Çarşamba günü çıkacağı belirtilmiştir. 1889 tarihli 959. nüshada ise Perşembe günü çıkacağı yazılmıştır. Yani gazete bir müddet Çarşamba günleri yayımlandıktan sonra alınan bir kararla Perşembe günü çıkarılmaya başlanmıştır.

21 Volanı elle döndürülen ve kolayca sökülüp takılan König Bauer marka baskı makinesi İstanbul'dan gemi yoluyla Trabzon'a, oradan da Erzurum'a getirilmiştir. Bu makine daha sonra Erzurum'da Milli Mücadele yıllarının önemli yayın organlarından olan *Albayrak* da dâhil olmak üzere Erzurum'daki birçok gazete ve yayının basılmasında kullanılmıştır. Baskı makinesi bugün Erzurum'daki Atatürk Evi müzesinde sergilenmektedir.

22 I. Dünya Savaşı'nda Rusların Hınıs'ta bıraktıkları makine özellikle Ermeni komitacılarına karşı mücadelesiyle tanınan İttihat Terakkici Ebulhindili Cafer Bey tarafından Erzurum'a getirilmiştir. Daha sonra matbaa makinesi Özel İdare'nin elindeyken, Süleyman Necati tarafından satın alınarak milli mücadele döneminde önemli bir misyon yüklenen *Albayrak* Gazetesi çıkarılmaya başlanmıştır.

Envar-ı Şarkıyye'nin başlık klışesi.

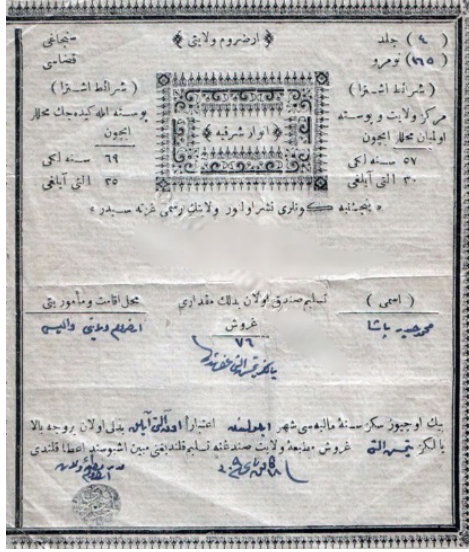
matbaa işlerindeki durgunluk *Envar-ı Şarkıyye*'yi de etkilemiş, gazete daha sonra Cumhuriyet yıllarında, 1928'de ismi değiştirilerek *Erzurum* adıyla yeniden basılmaya başlanmıştır (Bostancı 1971, 39; Fındıkoğlu 1970, 142; Dursun 1989, 106). 1964'te ise tamamen kapatılmıştır (Fındıkoğlu 1970, 142).

Gazetede, konu başlıkları hariç, diğer metinler aynı puntoda yer almış, ayraç, tırnak ve soru işaretleri dışında herhangi bir noktalama işareti kullanılmamıştır. Bu durum günümüz okuyucusu için okumayı zorlaştırmış olsa da, Osmanlı'da halk dili ile yönetim dili arasındaki fark düşünüldüğünde, gazetede, halkın anlayabilmesi için, yalın bir dil kullanma çabasının olduğu görülmektedir.²³ Dizgi ve baskı yönünden dönemin İstanbul gazeteleriyle hemen hemen aynı görünüme sahip olan *Envar-ı Şarkıyye*'nin bir nüshası 60 para²⁴ olarak satışa çıkarılmıştır. Aboneleri için ise bir yıllığına 60, altı aylığına ise 35 kuruş fiyat biçilmiştir. İlanların her satırı için ise 5 kuruş alınacağı ifade edilmiştir. Ayrıca abonelerden posta ücreti olarak her bir ay için 1 kuruş alınacağı, başlık altı yazısında duyurulmuştur. *Envar-ı Şarkıyye*'nin diğer gazetelere göre pahalı oluşu baskı maliyetlerinin daha yüksek olmasına ve daha az ilan almasına bağlanabilir. Zira ekonomik canlılık açısından gazetenin diğer bölgelere nazaran daha az ilan alması bu konuda belirleyici bir etmen olarak kabul edilebilir. Bu durum, gazetenin maliyetini karşılayabilmek için daha yüksek fiyatla satılmasını gerektirmiş olabileceğini akllara getirmektedir.

•••

23 Gazetede kullanılan dil ve üslubun haber ya da yazı içeriğine göre değiştiği görülmektedir. Örneğin ziraat, hayvancılık veya tüm halkı ilgilendirecek sağlıkla ilgili konularda daha anlaşılır bir dilin kullanıldığı dikkat çekmektedir.

24 *Envar-ı Şarkıyye*'nin fiyatıyla aynı dönemlerde yayımlanan diğer vilayet gazetelerinin bazılarının fiyatları karşılaştırıldığında *Tuna Gazetesi*'nin bir nüshasının 40, *Hüdavendigâr*'ın ise 20 para (Kocabaşoğlu ve Birinci 1995), *Van* vilayet gazetesinin ise 50 para (Kardaş 2013, 1192) olduğu belirtilmektedir. *Envar-ı Şarkıyye*'nin 60 para olan fiyatıyla diğer gazetelerden daha pahalı olduğu görülmektedir.

Envar-ı Şarkîyye gazetesi abone makbuzu.

Gazetenin tirajı hakkında somut herhangi bir bilgiye sahip olmamakla birlikte Revnakoğlu baskı sayısının 2 bin civarında olduğunu ifade etmiştir.²⁵ İncelenen nüshalarda gazetenin baskı sayısına yönelik herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Ancak 7 sancak ve 42 vilayete gönderildiği ve buradaki asker, hekim, öğretmen gibi devlet memurlarının abone olduğu ve diğer vilayet gazetelerine iletiildiği göz önüne alındığında, gazetenin tirajının 2 binin de üzerinde olduğu söylenebilir. Üstelik *Envar-ı Şarkîyye*'nin basıldığı makine, günlük 4-5 bin gazete basacak kapasiteye sahiptir (Bostancı 1971, 88). Öte yandan gazetenin abonelerinin sadece bölgeyle sınırlı kalmadığının ipuçları Reşat Ekrem Koçu'nun İstanbul kahvehaneleriyle ilgili yazısındaki şu alıntıda bulunabilir: "Tuna, Bosna ve Fırat ve *Envar-ı Şarkîyye* ve Suriye gazeteleri bu kıraathane²⁶ tevzi merkezi edindiklerinden, Vilayetler havadisine teşne olanlar dahi buraya toplanırdı" (1947, 1089). Ayrıca *Envar-ı Şarkîyye*'nin 9 Temmuz 1869 tarihli 103'üncü nüshasında *Yonya Vilayet Gazetesi*'nin yayın hayatına

25 *Tuna Vilayet Gazetesi*'ni inceleyen bir araştırmada gazetenin beşinci sayısında abonelerinin 539 kişi olduğu, onuncu sayısında ise abonelerinin 1300'ü ve bir yıl sonra ise 1500'ü aştığı ifade edilmiştir (Kocabaşoğlu ve Birinci 1995, 105; Koç 2015, 126). Yine *Hüdavendigar Gazetesi*'ne gönderilen bir okuyucu mektubundan gazetenin 80 ila 100 arasında okuyucuya sahip olduğu bilgisi yer almaktadır (Üsküdarı 1971, 121).

26 Söz konusu yazıda Anadolu gazetelerinin toplandığı kahvehanenin İstanbul'da Uzun Kahvehane olduğu belirtilir. Reşat Ekrem Koçu'nun ifadesiyle "Uzun Kahvehane, Okçularbaşı Kıraathanesi ve daha sonra ise Sarafim Kıraathanesi olarak şöhret bulmuştu" (1947, 1089).

başladığının haberine yer verilmiş, gazeteyi çıkaracak ekibe başarılar diledikten sonra, abone olmak isteyen okuyucuların *Envar-ı Şarkıyye*'ye (Vilayet matbaasına) müracaat etmeleri istenmiştir (9 Temmuz 1869, Numara 103). Bu haberden anlaşıldığına göre vilayet gazeteleri isteyen okurlarının başka vilayet gazetelerine abone edebiliyorlardı. Bu örnek diğer vilayetlerde yaşayanların da *Envar-ı Şarkıyye*'ye abone olabileceklerini göstermektedir.

İncelenen nüshalar çerçevesinde, *Envar-ı Şarkıyye*'nin içeriğinin zamanla siyasi tarih, ekonomi, kültürel, sosyal ve her türlü toplumsal konuyu içeren geniş bir yelpazede yapılandığı söylenebilir. Örneğin gazetede resmi tebliğler ve atamalar gibi devletin resmi haberlerinin yanında bölgedeki çeşitli asayiş olayları, ekonomik ve sosyal alanda meydana gelen gelişmeler, çeşitli ilanlar, İstanbul ve Batı basınından alınan ulusal ve uluslararası haberler yer almaktadır. Hatta Revnakoğlu, *Envar-ı Şarkıyye*'de biri Feyyazzâde Celâleddin Feyyaz'ın Ermenice'den çevirdiği "Muhabbet-i Mefhusa" adlı roman; diğeri Yusuf Ziya Uludağ'ın, Rusya'da geçen esaret yıllarını anlattığı, "Esaret Tarihi" adlı eseri olmak üzere iki tefrikanın yayımlandığını ifade etmiştir (1959, 7). Ancak bu çalışma için ele geçirilen nüshalarda tefrikalarla ilgili herhangi bir içeriğe rastlanılmamıştır.

Envar-ı Şarkıyye'de haber ve yazılarda günümüz gazetelerinde olduğu gibi başlık kullanılmamış bu yüzden de haber-makale ayrımı yapılmamıştır. Bu durum gazetenin okunuşunu zorlaştırmaktadır. Gazetede ayrı bir habere veya yazıya geçildiğini göstermek için genellikle ortası başak şeklinde süslenmiş kalın bir çizgi kullanılmıştır. Gazetenin birinci sütununda merkezi idareden gelen resmi tebliğler, yönetmelikler, meclis ilanları gibi metinlerin yer aldığı görülmektedir. İç sayfalarda ise yapılan atamalara, yerel idarecilerin konuşmalarından ayrıntılara, edebi ve toplumun sorunlarına yönelik eleştirilere ve birinci sayfadan devam eden haberlere yer verilmiştir. İlanlar ise genelde ikinci sayfada yer almıştır. Henüz gazetecilik anlayışının batıdaki tarzda oluşmadığı için haberler aşağıda sunulan örneklerde de görüleceği gibi izahlı ve yorumlu olarak sunulmuştur.

Gazetenin içeriği genel olarak "Havâdis-i Dâhiliye", "Havâdis-i Hariciye", "Mevadd-ı Husûsiye", "Mevadd-ı Umûmiye" ve "İlânât" başlıklarından oluşmuştur. Havâdis-i Dâhiliye genel başlığında alt başlıklar olarak "Mevadd-ı Husûsiye", "Mevadd-ı Umûmiye" kullanılmıştır. "Mevadd-ı Husûsiye" başlığı altında genelde merkez ve vilayet yönetiminin faaliyetleri, asayiş olayları, ekim-dikim zamanları ve yöntemleriyle, iklim ile ilgili haber-

ler yer almaktadır. “Mevadd-ı Umumiye” başlığında ise genelde ‘tevcihat-ı Mülkiye’, ‘tevcihat-ı İlmiye’ ve ‘tevcihat-ı Askeriye’ gibi alt başlıklarla imparatorluğun Erzurum vilayeti dışındaki diğer vilayetlerdeki idari ve askeri haberler bulunmaktadır. Bunlar belli başlı atamalar, azil ve nişan itasına dair bilgilerle, nazırlık, valilik, mutasarrıflık ve sefirlik gibi üst düzey devlet görevlilerinin yeni vazifelerini ya da aldıkları nişan haberlerini kapsamaktadır. Bunların dışında diğer vilayetlerdeki asayiş vakaları, afet haberleri, hastalık, yangın ve imar faaliyetleri gibi olaylar da “Havâdis-i Dâhiliye” başlığı altında yer bulmuştur. “Havâdis-i Hariciye” bölümünde ise Osmanlı sınırları dışındaki devletlerle ilgili haberler ve yabancı devlet adamların ülke ziyaretleri ve açıklamaları okuyucuya duyurulmuştur. “İlânât” bölümü de, resmi duyuruların yanı sıra özel sektörün ve şahısların ilanlarını içermektedir.

Gazetede özellikle “Mevadd-ı Umûmiye” ve “Mevadd-ı Hariciye” başlıklarının çok yoğun bir içerikte olduğu gözlemlenmiştir. Kuşkusuz bu zenginliğin nedeni, İstanbul dışında diğer vilayetler ve Avrupa’nın belli başlı şehirlerinden²⁷ matbaaya gelen gazetelerden alınan içeriklerdir. *Envar-ı Şarkıyye* kadrosunun, İstanbul basınının yanında *Tuna*, *Hüdavendigâr* ve diğer vilayet gazetelerinin sıkı takipçileri olduğu, söz konusu gazeteleri kaynak göstererek yayınladıkları da gazetede haberlerden anlaşılmaktadır.

Envar-ı Şarkıyye’deki birçok yazı ve haberde haber kaynakları açık bir biçimde belirtilmiştir. “*Van Muhabirimizden Mevrut Mektuptur*”, “*Tercan Muhabirimizden Mektup*” vs. gibi referans ifadeleriyle başlamak suretiyle gazetede haberlerin birçoğunda kaynak belirtilmiştir. Fakat haber kaynakları, idarecilerin açıklamalarının dışında, şahıs ismi olarak belirtilmemiş, “*Envar-ı Şarkıyye*”, “*Bir zat*”, “*muhabirimiz*” ve “*muhabirimiz*” gibi genel nitelendirmeler kullanılmıştır. Kaynak gösterilen gazetelerle ilgili haber kullanımında ise iki yöntem benimsenmiştir. İlki haber verildikten sonra, haberin altına hangi gazeteden alınmışsa o gazetenin isminin parantez içinde verilmesi, ikincisi ise haberin üstünde genellikle “... gazetesinden dercedilmiştir”, “... gazetesinde görülmüştür” veya “... gazetesinin haberi geçilmiştir” ya da “... gazetesinin dercettiği mühüm maddedir”, “... gazetesinin haberini geçmiştir” ve “... gazetesi havadisidir” gibi ifadelerin yer alması şeklinde olmuştur.

•••

27 *Envar-ı Şarkıyye*’de dış basından -özellikle Avrupa basınından- alıntılarının çokluğu dikkat çekmektedir. Avrupa gazetelerinin bu kadar sıklıkla Erzurum’a gelmesi söz konusu olamayacağına göre, bu haberlerin İstanbul ve diğer vilayet gazetelerinden alınarak yayımlandığı düşünülebilir.

Havâdis-i Dahiliye (İç Haberler)

“Mevadd-ı Umûmiye” ve “Mevadd-ı Hususiye” başlıkları “Havâdis-i Dâhiliye” başlığı içinde yer almıştır. Saray faaliyetleri, Vilayet merkezindeki İdare Meclisi, Vilayet Umum Meclisi, sancak merkezlerinde Meclis-i İdare, kaza merkezlerindeki idare, Belediye Meclisleri, Mahkeme-i Ticaret ile her köy ve mahallede oluşturulan İhtiyar Meclisleri’nin faaliyetleri gibi yazılar “Mevadd-ı Hususiye” başlığı altında duyurulmuştur. İncelenen sayılar çerçevesinde gazetede en fazla yer kaplayan kısmın bu bölüm olduğu tespit edilmiştir. Devlet büyüklerinin konuşmaları, mütalaaları ve yazıları bazen üç sütuna birden verilmiştir.

Gazetede bölgenin geçim kaynağı olan ziraat ve hayvancılığa ilişkin haberler de bulunmaktadır. Örneğin “İş bu erik çekirdeği sarı ve kara topraklarda ve soğuk ve sıcak mahallelerde hasıl olunur.” diye başlayan haber,

...(Toprak) güzelce bellenip ve taranıp bir miktar yanmış koyun ve sığır gübresi dahi katıldıktan sonra dört parmak ve birbirlerine bir karış uzaklığında uzun uzun hendekler kazılarak ve mezkur hendeklere dikilerek üstü kör toprak ile örtülecektir. Bu çekirdek dikildikten sonra sulamak icab etmeyip yalnız yağmurlardan hasıl olacak rutubet kafidir (10 Mart 1871, Numara 188).

şeklinde devam etmektedir. Yine bölgede hayvancılıkla uğraşan kişilere, hayvan hastalıklarıyla ilgili, verilen bilgilere de rastlanmıştır. Örneğin bir yazıda çok sade bir dille Şap hastalığının belirtileri sayılarak, tedavi yöntemi hakkında detaylı bilgiler verilmiştir (3 Eylül 1869, Numara 111). Ayrıca bölge insanının sıkıntıları da gazetenin sayfalarında yer almış, bir müddetten beri Erzurum ve Erzincan’dan Dersaadet’e (İstanbul) gitmek için Trabzon iskelesine giden yolcuların, vapurlara binemediği için günlerce limanda perişan oldukları haberi geçilmiştir (23 Temmuz 1869, Numara 105).

Yine bu kısımda vilayet ve memleketle ilgili her konuya yer verilmiştir. Örneğin Trabzon’da birisinin cinnet getirerek elindeki bıçakla yoldan geçenleri katlettiğine dair (22 Mayıs 1868, Numara 47), Kiğı kasabasındaki bir ailenin üyelerinin çok uzun süre yaşadığını hatta Ali isminde birisinin 123 yaşında olduğu halde rençberlik yaptığına, kız kardeşinin 140 yaşında olduğu halde günlük işleri yaptığına, annelerinin ise 150 yaşında öldüğüne dair haberler (29 Mayıs 1868, Numara 48) “Havâdis-i Dâhiliye” başlığı altında yer bulmuştur. Ayrıca Erzurum’da Katolik milletinden 12 yaşındaki bir çocuğun kunduracı ustasıyla birlikte gittiği Ilıca kaplıcalarında boğulduğu haberinden yola çıkılarak “henüz rüştü buluğa ermemiş” kişilerin sahipsiz olarak kaplıcalara gönderilmemesi, at ve at arabalarının sokaklarda tehlike oluşturduğu-

na dikkat çekilerek çocukların dar sokaklarda oyun oynamaması konusunda büyükler uyarılmıştır (9 Temmuz 1869, Numara 103). Erzurum'da Ermeni bir kadının beslediği tavuklardan birinin zararlı bir şey yemesinden dolayı şişen kursağını ustura ile keserek, içini boşalttıktan sonra diktiği ve tavuğun sağlığına kavuştuğu, tavukları bu tür illete uğrayan kişilerin çare için bu kadına gittikleri duyurulmuştur (18 Şubat 1870, Numara 134). Gazete, hava durumu ile ilgili haberlere de sıklıkla yer vermektedir. Özellikle kışları çok ağır geçen bölgenin insanlarına artık havaların ısınacağı ve baharın geldiğine, yağın yağmurlara şükredilerek, bereketli bir mevsim geçirileceğine dair müjdelere verilmiştir (21 Mayıs 1869, Numara 96; 8 Nisan 1870, Numara 140).

Sağlıkla ilgili haber ve bilgiler de okuyucunun ilgisine sunulmuştur. Örneğin vücuttaki su ve ateş yanıklarının odun kömürüyle tedavi edildiği bilgisi verilmiş (9 Temmuz 1869, Numara 103), sahte doktor ve eczacılara karşı halk uyarılarak bunlara itimat edilmemesi gerektiği hatırlatılmıştır. Üstelik aynı haberde vilayetin çeşitli yerlerinde sahte ilaç satanların tespit edildiği ve cezalandırılacağı vurgulanmıştır (23 Temmuz 1869, Numara 105).

Havâdis-i Hariciye (Dış Haberler)

"Havâdis-i Hariciye" bölümünde dış devletlerin Osmanlı ile ilişkileri, devlet yöneticilerinin Osmanlı ziyaretleri gibi haberlerin yanı sıra ilginçliğiyle dikkat çeken ciddiyetten uzak haberler de yer almıştır. Örneğin Avusturya İmparatoru'nun İstanbul ziyaretinden döndükten sonra ziyarete ilişkin görüşlerinin bulunduğu mektubun tamamı Türkçeye çevrilerek yayımlanmış (11 Şubat 1870, Numara 133), Papa'nın ciddi sağlık problemleri olduğu ifade edilmiş (11 Şubat 1870, Numara 133), İran Şahı'nın Erzurum'a gelmesi şaşaalı bir dille anlatılmış (1 Nisan 1870, Numara 139), İran'ın İstanbul sefirinin Erzurum'da valiliği ziyaret etmesi ve mızıkaya alayının sefiri karşılama töreni yapması detaylı biçimde aktarılmıştır (28 Mayıs 1869, Numara 97). Yine *Mümeyyiz Gazetesi'*nden alıntılanarak İngiltere ve İtalya'nın Atina Sefareti Başkâtibini öldüren çetenin Atina mahkemelerince yargılanması, sanık ifadeleri olduğu gibi verilerek, tüm duruşma detaylı bir şekilde haberleştirilmiştir (18 Şubat 1870, Numara 134).

Dış haberlerde daha çok ilginçliğiyle ön plana çıkmış olaylar da nakledilmiştir. Buna; İngiltere'de "gayet hüsna bir kıza" talip olan üç gencin içinden seçim yapamayan genç kızın, gençlerden her birinin at yarışındaki atlardan birini seçmelerini, yarış sonrasında hangisinin atı kazanırsa onunla izdivaç edeceği olayını (17 Temmuz 1868, Numara 55), Çin Denizi'nde 100 kilo ağırlığında bir kaplumbağanın tutulup Paris'e getirildiği (9 Temmuz 1869, Numara

103) ve Londra'da bir kulenin duvarında bir kaç gündür balta şeklinde bir gölgenin düştüğü, bundan dolayı da halkın endişe ettiğini anlatan (15 Nisan 1870, Numara 141) haberler örnek verilebilir.

Gazetenin bazı olayları haberleştirirken ilginçlik unsurunu kullanmasının yanı sıra abartıya kaçtığı da görülmüştür. Her gün eve sarhoş gelen kocasından kurtulmak isteyen kadının, kocasını intihar süsü vererek öldürme planının kocasının uyanıklığı sayesinde boşa çıktığını anlatan haberi (18 Şubat 1870, Numara 134) ve Aras Nehri'nin azgın sularına mandalarıyla giren bir köylünün coşkulu akan sudan kurtulmak için can havliyle mandanın kuyruğuna sarılması haberi (22 Mayıs 1868, Numara 47) bu durum için örnek verilebilir.

İlânat (İlanlar)

Hemen her sayıda yer alan ilanların büyük bir bölümü resmi niteliktedir. Doğu Anadolu'da Osmanlı-Rus sınırında, Erzurum ve Kars'ta Kırım Savaşı sonrasında yeniden inşa ve takviye edilmeye başlanan tabya ve istihkâmların tamamlanmasında hissedilen maddi sıkıntıyı aşmak için halkın yardımı gerekli olduğu düşünüldüğünden, halkı bağışta bulunmaya motive etmek için dönem dönem yardım edenlerin isimleri ve bağış miktarları gazetede ilan edilmiştir.²⁸

Ayrıca sayısı az da olsa özel ilanlara da rastlanılmıştır. İstanbul'daki Reşit Paşa Türbesi'nin karşısındaki 73 numaralı Kıraathane müdürü Sarakım Efendi, bir Osmanlı lirasına karşılık Avrupa haritası sattığını ve taliplilerinin kiraathaneye başvurmalarını (3 Eylül 1869, Numara 111), Erzurum'un Mumcu mahallesi 24 numaralı hanede oturan Eyyup Efendi 16 ayak boyunda ve iki karış enindeki tavanlık ve kapılık tahtaları sattığını buradan duyurmuştur (15 Ekim 1869, Numara 117). İstanbul tabibinin Kars'taki Bâb-ı Konağı'nı piyangoya çıkardığı ve her bir biletin bir Mecidiye Altını olduğu da yine bu başlıkta ilan edilmiştir (15 Ekim 1869, Numara 117).

Sonuç

Envâr-ı Şarkîyye her şeyden önce yayımlandığı dönemin sosyal, siyasal ve kültürel yaşamına ilişkin son derece mühim verileri barındıran önemli bir bilgi kaynağıdır. Bu özelliği *Envâr-ı Şarkîyye*'yi sosyal bilimciler için değerli kılar...

28 Örneğin 1869'da Kars'ta 15 numaralı Çam Tabyası'nın yapımında katkısı bulunan sancak yöneticileriyle görevlilerinin yaptıkları yardımlar *Envâr-ı Şarkîyye Gazetesî*'ne gönderilmiş ve bu liste ayrıntılı bir şekilde gazetede yayımlanmıştır. (*Envâr-ı Şarkîyye*, 9 Temmuz, 1869, Numara 103).

maktadır. *Envar-ı Şarkıyye*'yi basın tarihi açısından önemli kılan şey ise, onun Anadolu basınının başlangıç noktası olmasıdır.

Envar-ı Şarkıyye'nin Doğu Anadolu Bölgesi açısından vurgulanması gereken önemlerinden birisi de Erzurum ve çevresinde kendinden sonra kurulacak gazetelere bıraktığı teknik altyapı mirasının yanında, henüz olgunlaşmamış olsa da bir gazetecilik kültürü oluşturmasıdır. Bu bağlamda *Envar-ı Şarkıyye* bölgede daha sonra yayın hayatına başlayan gazeteler için bir okul vazifesi görerek, gelecekteki fikir insanı ve gazetecilerin yetişmesine de zemin hazırlamıştır.

Genel olarak içeriği “Havâdis-i Dâhiliye”, “Havâdis-i Hariciye”, “Mevadd-ı Husûsiye”, “Mevadd-ı Umûmiye” ve “İlânât” başlıklarından oluşan ve incelenen nüshalar çerçevesinde yayımlandığı bölgenin haber ve sorunlarına öncelik verdiği görülen *Envar-ı Şarkıyye*, şehir ve civarındaki olayları, sorunları ele almış, ayrıca merkez ve diğer vilayetlerin gazetelerinden alıntılar da yaparak halkı bilgilendirme ve eğitime işlevi görmüştür.

Resmi faaliyetleri duyurmanın yanında, gazetenin işlevi ve amacı bölge insanını kendi sorunlarından haberdar kılmak ve bir anlamda yönetime katılmalarını sağlamaktır. Bunların yanında gazete Ermeni tebaaya yönelik yazılarıyla, Osmanlı'ya sadık bir tebaa profili çizerek bölgedeki azınlıkları özellikle Rus etkisinden korumaya yönelik bir tutum belirlemiştir.

Envar-ı Şarkıyye, Osmanlı'nın batılılaşma çabalarına taşrayı da dahil etme gayretinin bir tezahürü olarak düşünülebilir. Bu açıdan ele alındığında, gazetenin içeriği Osmanlı'da basının iktidarın elinde nasıl bir kontrol ya da manipülasyon aracı olarak doğduğuna da örnek teşkil etmektedir.

Yayın hayatını uzun süre devam ettirmiş olması, anlaşılır dili ve 2 bin civarı tirajıyla *Envar-ı Şarkıyye*'nin, yayımlandığı dönem için başarılı bir gazetecilik sergilediği söylenebilir. Sonuç olarak *Envar-ı Şarkıyye*, Osmanlı'nın adem-i merkezîyetçi yapısından merkezileşmeye geçiş sürecinde, özellikle Erzurum gibi merkeze uzak bir vilayette halkı haberdar, etme, bilgilendirme, eğitime, eğlendirme ve iktidar için rıza üretme konusunda önemli işlevler yüklenmiştir.

Dahası, basın tarihi ve monografi çalışmasının yanında kamusal süreçleri, yerel ve merkezi iktidarın tavrının çözümlenmesinde farklı bir kaynak olarak *Envar-ı Şarkıyye*'nin incelenmesi gerektiği ortadadır.

Kaynakça

- Alyanak, Kemal. 1999. *Erzurum'da Basın*. Erzurum: Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği Yayınları.
- Beşgu Şerif Abdürrahim. 1936. *Erzurum (Tarihi, Anıtları, Kitabeleri)*. İstanbul: Bozkurt Basımevi.
- Bostancı, Yaşar Muammer. 1971. *Anadolu'da İlk Türk Gazetesi: Envar-ı Şarkkiyye*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Değirmenci, Fatih. 2013. "Osmanlı-Türk Modernleşmesinin Temel Uğraklarından Biri Olarak Basın", *Atatürk İletişim Dergisi*. 4 (2): 77-94.
- Doğaner, Yasemin. 2012. "Hürriyet ve Modernleşme Enstrümanı Olarak Osmanlı'da Basın", *Haçettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 29 (1): 109-121.
- Duman, Haluk Harun. 1989. "Anadolu Basınının Öncüsü: *Envar-ı Şarkkiyye Gazetesi*", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.59: 103-109.
- Duman, Haluk Harun. 2000. *Erzurum Basın Yayın Tarihi (1867-1997)*, İstanbul: Vira Matbaası.
- Eren, İsmail. 1965. "Tuna Vilâyet Matbaası ve Neşriyatı (1864-1877)", *Türk Kültürü*, C. III, S.29:311-318.
- Envar-ı Şarkkiyye*, 5 Temmuz 1867. Numara 1
- ..., 22 Mayıs 1868. Numara 47
- ..., 29 Mayıs 1868. Numara 48
- ..., 26 Haziran 1868. Numara 52
- ..., 3 Temmuz 1868. Numara 53
- ..., 10 Temmuz 1868. Numara 54
- ..., 17 Temmuz 1868, Numara 55
- ..., 24 Temmuz 1868, Numara 56
- ..., 21 Mayıs 1869, Numara 96
- ..., 28 Mayıs 1869, Numara 97
- ..., 9 Temmuz 1969, Numara 103
- ..., 23 Temmuz 1869, Numara 105
- ..., 17 Eylül 1869, Numara 113
- ..., 15 Ekim 1869, Numara 117
- ..., 11 Şubat 1870, Numara 133
- ..., 18 Şubat 1870, Numara 134
- ..., 1 Nisan 1870, Numara 139

..., 8 Nisan 1870, Numara 140

..., 15 Nisan 1870, Numara 141

..., 10 Mart 1871, Numara 188

Erzurum Gazeteleri. 1938. *Doğu Gazetesi*, 16 Temmuz.

Fındıkoğlu, Z. Fahri. 1963. *Bir Tortum Seyahatnamesi: Tortum Hakkında Tarihi, İktisadi ve İctimai Araştırmalar*, Tortum Kalkınma Derneği Neşriyatı, No 9.

Gezgin, Suat ve Işık, Tuba. 2019. "Envar-ı Şarkıyye Anadolu'da Çıkarılan İlk Türk Gazetesi." *Medya ve İletişime Diyalektik Bakış* içinde, editör Suat Gezgin, 13-29. Konya: Eğitim Yayınları.

İnuşur, Nuri. 2005. *Basın ve Yayın Tarihi*. İstanbul: Der Yayınları.

Kabacalı, Alpay. 1990. *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü*. İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti.

Kardaş, Abdulaziz. 2013. "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Van'da Basın (1908-1915)", *Turkish Studies*, 8 (13):1189-1204.

Klein, Janet. 2011. *The Margins of Empire: Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone*, California: Stanford University Press.

Kocabaşoğlu, Uygur. 1991. "Tuna Vilayeti Gazetesi", *OTAM*, S.2:141-49.

Kocabaşoğlu Uygur ve Birinci Ali. 1995. "Osmanlı Vilâyet Gazete ve Matbaaları Üzerine Gözlemler", *Kebikeç*, S.2: 101-122.

Koç, Bekir. 2015. "Tuna Vilayeti Gazetesi ve İçeriğine Dair Bazı Bilgiler (Mart 1865-Mart 1868)", *Türk Araştırmaları Dergisi*, 34(57): 121-158

Koçu, E. Reşat. 1947. "İstanbul'da Kahve ve Şehrin Eski Kahveleri". *Aylık Ansiklopedi*, S.37:1087-1089.

Koloğlu, Orhan. 2005. 1908. *Basın Patlaması*. İstanbul: Türkiye Gazeteciler Cemiyeti.

Koloğlu, Orhan. 2006. *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*. İstanbul: Pozitif Yayınları

Küçükkuşurlu, Murat. 2008. *Erzurum Belediyesi Tarihi I*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Küçükkuşurlu, Murat. 2018. *Erzurum Çarşı Pazar Eski Erzurum Çarşıları ve Üretim Mekânları*. Konya: Çizgi Yayınevi.

Revnakoğu, S. Cemalaetin. 1959. 'erzurum Matbuatı", *Tarih Yolunda Erzurum Dergisi*, S.1: 7-10.

Selim, Nüzhet. 1931. *Türk Gazeteciliği (1831-1931)*. İstanbul Matbuat Cemiyeti Yayınları. İstanbul: Devlet Matbaası.

Taşcıoğlu Raci. 2011. "Hilmi Ziya Ülken'in Türk İletişim Tarihine Katkıları". *Atatürk İletişim Dergisi*. 1(1):1-12.

Unbehaun, Hörst. 2001. "Sivas Vilayetinde Basının Doğuşu". *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi* S.10: 9-37

- Üsküdari, Faruk. 1971. *Bursa'da ilk Gazete, Eski Bursa'dan Notlar*. Bursa: Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları
- Varlık, Bülent. 1985. "Yerli Basının Öncüsü Vilâyet Gazeteleri", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi* C.I: 99-102.
- Yapıcı, Selim. 2013. "Envar-ı Şarkiye", *Akrep Yelkovan Dergisi* 1 (4): 60-62.
- Yazıcı, Nesimi. 1986. "Basın Tarihimizin Bibliyografyası Meselesi". *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* S.5: 195-208.